

הקבוצה הצרפתית

חשבתי שהם מדברים צרפתית, אבל כשעמדתי קרוב יותר אליהם השפה התחדדה. עברית. שמונה שנים אני מקשיבה לסרטים שמצאתי בארכיונים שמתעדים את תושבי הטריטוריה משוחחים ביניהם. אבל הנה, אנשים בשר ודם, צעירים ומבוגרים, משוחחים, על אדמת צרפת, בעברית.

מישל התעקשה לחכות לי ליד תחנת רכבת האוויר. הרציף ריחף מעל שדרת עצי צפצפה שעמדו במלוא פריחתם. היא בירכה אותי לשלום בעברית נגועה במבטא צרפתי. בארכיונים שמצאתי באינטרנט שמעתי אנשים משוחחים במבטא דומה. הרי"ש כמעט לא נשמעה, הלמ"ד התגלגלה על הלשון, המילים עצמן וצורת ההגייה נדמו כמעין פלירטוט: עם השפה, עם הנמענת.

היא הייתה אישה יפה, מישל. היו לה עיניים ירוקות בהירות מהסוג שאפשר להשיג רק באחד ממכוני הראייה שמציעים לצד הסרת משקפיים גם שינוי של צבע האישון. בניו יורק רק הדור הצעיר בחר לשנות לצמיתות את צבע העיניים. הקולגות שלי, החברים, כולם נשארו נאמנים למקור. אבל לא היה אפשר להתכחש – למישל זו הייתה בחירה הולמת. העור הבהיר שלה והשער החום הבליטו את עיניה אף יותר.

הלכנו לכיוון הבניין שבו נפגשה הקבוצה. פריז לא הייתה מה שזכרתי. לכיפה היה צבע כמעט אפרסקי ולאוויר היה גוון ורדרד. בניו יורק הכיפה הייתה שקופה, כביכול בלתי נראית, כאילו רצו להסתיר מאתנו, התושבים, את קיומה, את הצורך בה, את הגסיסה האיתית של כל מה שמחוץ לה. אבל בפריז הם שיחקו עם האור – לכול היה נופך של יום אביבי ברגעים היפים של לפני השקיעה.

זה היה חודש דצמבר. באתי מגיו יורק, עליתי למטוס במעיל, כפפות, צעיף. נסעתי לנסיעת המחקר הזו בחופשה שבין סמסטר החורף לסמסטר האביב. כבר ביציאה מהמטוס התחלתי להתפשט. אמנם בדקתי את מזג האוויר לפני הנסיעה, אבל רק כשיצאתי מהרכבת התחוור לי המצב לאשורו: הם ויתרו על החורף. הם חיממו את האוויר שבתוך הכיפה. היה בכך משהו רדיקלי ועם זאת כל כך הגיוני. מה גרם לנו, הניו יורקרים, להיצמד לארבע

עונות השנה, כולל הרגעים הקשים שבהם: החורף המקפא של ינואר, החום והלחות של אוגוסט, הגשם הטרופי של סופי הימים בקיץ – מדוע לא ויתרנו על כל זה? מדוע לא עשינו מה שהפריזאים עשו: אביב ארוך ובלתי נגמר. מה היה הצורך הלא מוסבר הזה של הניו יורקרים להיצמד לעבר, לאופן שבו התקיימו הדברים לאורך ההיסטוריה, גם מעת שיכולנו לשלוט במזג האוויר?

מישל הוליכה אותי ברובע ה־14 ושאלה אותי שאלות על המחקר, על האוניברסיטה, על ניו יורק. היא עדיין לא ביקרה בארצות הברית. "מה יש לי לחפש מעבר לאוקיינוס?" היא חייכה אליי ואמרה. "כן," חייכתי בחזרה, "כשנמצאים באירופה נדמה שאין באמת בשביל מה להרחיק." מכל עבר הלכו נשים שלבשו שמלות מתנפנפות בצבעים עזים ובידיהן בגט עטוף בנייר לבן. לאורך הרחובות, חלונות הראווה של החנויות היו מוארים אף על פי שהחשכה עוד לא ירדה, וכל מה שהן הציעו היה יפה כל כך, מסודר כל כך, אירופי כל כך. התגעגעתי לאירופה. מיום שהתחילו עם חישובי נקודות הפחמן לא יכולנו לטוס לאירופה בקלות. היה צריך לתכנן שנה מראש כל נסיעה. לתושבי ניו יורק הציעו לקבל ארבעת אלפים נקודות פחמן למי שיאמץ ילד ממחנות המעבר בלונג איילנד. לא רצינו, אני, נטשה ואליסון. לא ידענו איך נכניס ילד לתוך השגרה של חיינו.

הנחתי שגם למישל אין ילדים. רציתי לדעת עליה יותר, אבל היה לא מנומס לשאול, ככה, ברחוב, בדרך לקבוצה. כשהגענו וכבר עמדנו בתוך הבניין מול דלת עץ ממורקת בצבע אדום, מישל שאלה אם אני מוכנה. "בוודאי," השבתי והצצתי דרך חלון הזכוכית הקבוע בדלת. בתוכי בערה ההתרגשות: קבוצת דוברי עברית, בצרפת! צרפת, מכל המקומות. הייתי להוטה לשמוע איך הרעיון קרם עור וגידים, איך האנשים האלה מצאו זה את זה, מה נתנו להם השפה, המפגש הזה, ההתכנסות בצוותא, שבעים וארבע שנה אחרי שהעברית נעלמה.

החדר לא היה מיוחד. אין לי מושג למה ציפיתי – פוסטרים מההיסטוריה לפני המלחמה הגדולה של שלושים ואחת? שירים עבריים מודפסים ותלויים על הקירות? אבל ציפיתי למשהו. לא היה שום דבר. כיסאות מתכת ירוקים וצהובים מסודרים במעגל, שולחנות שפוננו אל קירות החדר, על אחד מהם כוסות וצלחות, כיבוד קל, שתייה חמה. כמה משתתפים פטפטו מעל כוסות קפה מהבילות. בצעדים הספורים שפסעתי לכיוונם חשבתי שהם מדברים צרפתי, אבל כשעמדתי קרוב יותר אליהם השפה התחדדה. עברית. עברית סתמית, יומיומית. שמונה שנים אני מקשיבה לסרטים שמצאתי בארכיונים שמתעדים את תושבי הטריטוריה משוחחים ביניהם. שמונה שנים אני צופה בסרטים וסדרות שהופקו בטריטוריה ונשמרו איכשהו ברשת. אבל הנה, אנשים בשר ודם, צעירים ומבוגרים, משוחחים, על אדמת צרפת, בעברית.

"זאת מריאנה," מישל הציגה אותי. כולם בירכו אותי לשלום בעברית, לחצו לי את היד. "שלום, נעים להכיר," עניתי, העברית השתפשפה לי בגרון. כבר שנים אני קוראת, שומעת, כותבת, אבל לדבר בקושי יצא. ושם, הייתי צריכה לפתוח את הפה ולדבר, להיות חלק מהם, לרכוש את אמונם אבל גם להבין מה קורה, על מה הם מדברים, מה מתרחש שם, בקבוצה.

היה שם גבר אחד גבוה, לבוש כולו אפור, כאילו יצא הרגע משיחה בחליפת טאץ'-אָנְד־

טוֹק ולא הספיק להחליף בגדים. הוא הציג את עצמו כג'וזף. הטעמה מלרעית, הוא הוסיף, ואני חזרתי אחריו, "ג'וזף", והוא חיך. היה שם נער, בן שש-עשרה לכל היותר, לבוש ברישול, בבגדים גדולים ורחבים, שנראה כאילו חי בקפסולות ברחוב. קראו לו עמנואל, ורציתי כל כך לדעת מה מוביל מישהו בגילו לקבוצה הזאת. איך הוא בכלל נחשף לשפה. הכול קרה לפני שהוא נולד. לפני שהוריו נולדו.

הייתה אישה שנראתה מיודדת מאוד עם מישל, צעירה, שלבשה חליפה אדומה עם חולצת משי לבנה. היה בה משהו מדוקדק ומהוקצע, וגם כשדיברה עברית היה אפשר לשמוע שהיא למדה את השפה ברצינות תהומית. כל ההברות, הניקוד, הכול נהגה כל כך נכון ומופתי.

אנשים נוספים נכנסו לחדר, והעומדים התיישבו. שולחן הכיבוד התרוקן ומצאתי גם אני את מקומי, בין מישל לאישה נוספת, מבוגרת, שלא קלטתי את שמה. מישל הציגה אותי שוב, לכולם, ונתנה לי לומר כמה מילים. "שלום לכולם", פניתי אל הקבוצה, עיניי עוברות על פני הפנים שבחדר, "שמי מריאנה, אני חוקרת במחלקה לבלשנות חברתית באוניברסיטת קולומביה. אני חוקרת את השפה העברית, ומאוד התרגשתי לגלות את הקבוצה שלכם. אני כאן לשבוע ואני אשמח לשוחח עם כולכם בימים הקרובים. כמובן, אני אבין אם לא תהיו מעוניינים להשתתף במחקר, "הדגשתי, "ויש כמובן אפשרות להתראיין בעילום שם." יושבי המעגל הנהנו אליי, אבל אף אחד לא אמר מילה. הסמקתי לרגע, פקפקתי ביכולות שלי לנהל מחקר אתנוגרפי שכזה. עד עכשיו חקרתי רק ממצאים מארכיונים. מעולם לא נאלצתי לדבר עם בני אדם. ודאי לא בעברית. מימיני, מישל הניחה את היד שלה על הירך שלי, כאילו רצתה לסמן עבורי שהכול יהיה בסדר.

"שנתחיל?" היא אמרה אל מעגל המשתתפים הקטן. הראשים הנהנו. הנער, עמנואל, הניח את כוס השתייה שלו על הרצפה מתחת לכיסא. אחר כך מישל שאלה מי רוצה לדבר ראשונה, ואישה בשנות הארבעים, בעלת שער אדום בוהק, הרימה את ידה. ישבתי שם, מנסה לרשום לעצמי נקודות, לא מצליחה להתיק מהם את העיניים. היו מילים ספורות שלא הכרתי, אבל הצלחתי לעקוב אחר השיחה. רק את הבדיחות פספסתי. היה רגע שעמנואל אמר משהו וכולם פרצו בצחוק. מישל חייכה אליי, לחשה שתסביר לי אחר כך על מה כולם צחקו. כולם דיברו באופן שוטף. רק לפעמים מישהו נתקע, חיפש מילה או שתיים. אז סימנו לכולם "רגע" בידיהם ואמרו כמה מילים בצרפתית אל משקפיהם. אחרי פעולת התרגום המהירה המשיכו לדבר. היו לי כל כך הרבה שאלות. מחד גיסא, רציתי להתמסר לשבוע הזה – ראיתי כבר את המאמר שאכתוב, אולי אפילו שניים. מאידך גיסא, רציתי גם להתמסר למישל.

אחרי שיחת החולין הייתה הפסקה קצרה, ומישל ואני נעמדנו לשתות קפה. "עכשיו יתחיל החלק ה'אמנותי', היא אמרה לי, מגישה לשפתיה מאפה קִנְלָה שחום. "אמנותי?" שאלתי בתהייה, בוהה במאפים, בוהה במישל. "בכל פעם מישהו בוחר איזה טקסט ספרותי ועושה עליו מחקר קצרצר. הוא מקריא לנו אותו, ואז הם אחראים להוביל דיון. על הטקסט, על המשורר." "אילו טקסטים קראתם, למשל?" שאלתי, ושלחתי אצבעות לטֶאָרְט קטן ולימוני.

מישל זרקה מספר שמות כשהבצק הפריך נימוח על לשוני: יונה וולך, עמוס עוז, דורית רביניאן.

"הכול מהרשת?" שאלתי, מישל הנהנה בעודי מחפשת מפית לנגב את אצבעותיי. היא הושיטה לי מפית ואחר כך הניחה את כף ידה ברכות על הגב התחתון שלי והובילה אותי חזרה אל מעגל הכיסאות.

"אנחנו צריכים להתחיל", היא לחשה לי, ואני הנהנתי והנחתי ליד שלה ללטף את מותני עד שניתקה ממני.

כשהתיישבנו, אישה ששמה ז'ולי קראה בקול קם שיר של משורר ששמו חזי לסקלי שהתחיל בשורה "לא אסע לפריז". השיר היה קצר ויפה, והוזכרו בו ערים אחדות מהטריטוריה – רמת גן, גבעתיים, תל-אביב, באר שבע. תהיתי כמה הם יודעים על הגיאוגרפיה ועל ההיסטוריה של האזור. תהיתי כמה מהם יהודים. השאלות בנוט-פד הצטברו. ז'ולי ניסתה לעורר דיון, "למה לסקלי בחר דווקא בפריז?" היא שאלה, ואחר כך הקריאה טקסט קצר על חייו של המשורר. הכרתי את השם, אבל ספרות היא לא התחום המרכזי שלי. אישה ששמה דלפין דיברה בהתלהבות יתרה על המשורר. גבר מבוגר ששמו ז'אן דיבר באיטיות ובמבטא כבד, והתקשיתי לעקוב אחר דבריו. כשאבידתי אותו הבטתי במישל: איך היא שיקלה את רגלה הימנית על השמאלית; איך הביטה לרגע לחלל וידעתי שהיא שוקעת בהודעה על זגוגית המשקפיים. בהיתי בה קצת ואז, פתאום, היא הפנתה אליי את עיניה. הסמקתי לרגע והסבתי את מבטי בחזרה לז'אן, שעדיין דיבר.

כשנדמה היה שהדיון נגמר מישל לקחה שוב פיקוד ומסרה לקבוצה כמה הודעות. היו כמה אנשים שרצו להקים קבוצה דומה בפולין. פולין! נדהמתי, רשמתי לי מיד סימני שאלה וקריאה על הפד. בנוסף, הם רצו לארגן ערב פתוח לקהל הרחב, מעין פסטיבל, בקיץ. רציתי לשאול את מישל מה הטמפרטורה פה בקיץ, מה התאורה. הסתכלתי בחטף ביומן שלי על זגוגית המשקפיים, לראות איך הקיץ שלי נראה, האם אוכל להגיע שוב, האם יוקצו לי נקודות פחמן מהקתדרה.

לבסוף התפזרה הקבוצה לאיטה. הנחתי את הפד על שולחן ליד הכניסה וביקשתי מאלה שמעוניינים להתראיין למחקר לרשום את כתובת המייל שלהם. עזרתי למישל להחזיר את הכיסאות למקומם. כיבינו את האור, יצאנו לרחוב. עמדנו זו מול זו, החושך היה קסום כמעט, האוויר קריר ורענן. מישל הביטה בי בעיניים הירוקות שלה, בהירות ומלאות הבעה. עבר בי רטט קצר, רטט מופר, וניסיתי לנער את עצמי. אני כאן למטרות מחקר, ניסיתי להזכיר לעצמי.

"את פנויה לארוחת ערב?" שאלתי אותה, לא ידעתי אם להמשיך עם העברית או לעבור לאנגלית. מישל הביטה בי בחיוך.

"בהחלט", היא ענתה, בעברית, ואז הוסיפה: "איי נואו ג'קט דה רייט פלייס!" התהלכתי לצדה. התחלתי לשאול אותה שאלות. על הקבוצה, על העברית. בעדינות שאלתי כמה מהחברים הם יהודים. האם מישוהו מהם או הוריהם פליטי הטריטוריה. מישל לא ידעה בדיוק מה הסיפור של כל אחד. היא הגיעה לעברית באוניברסיטה, היא למדה בלשנות והייתה צריכה לבחור שפה אחת עתיקה לצד שתי שפות מודרניות. "המשפחה שלי? לא, לא יהודים ולא קשורים לכלום. אני חושבת שאפילו לא נוצרים,

לפחות לא מאז שאני בעולם," היא סיפרה לי בעודה מובילה אותי בסמטאות קטנות שהוארו על ידי בלוגי תאורה יפים שריחפו בין העצים. מדי פעם התעופף מעל ראשו עטלף. התרגשתי לראות שבאירופה הם שרדו.

במסעדה, בזמן שהקשבתי למישל, חשבתי על כל הרשמים שאני חייבת לתעד כדי לא לשכוח. חשבתי גם על נטשה ואליסון, רציתי ללבוש את חליפת הטאץ'-אנד-טוק שלי, להרגיש אותן קצת, לספר להן מה היה. אבל היה קשה להיפרד ממישל. היא הצחיקה אותי. הייתה לה היכולת המופלאה לנתח סיטואציות, אנשים, חברות שלמות, ולעשות זאת בהומור, כך שאי אפשר להפסיק להקשיב לה. נותר לי רק להמשיך לשאול שאלות ולהתפעל מהתשובות שלה. דיברנו על הכול. היא גרה לבד ברובע השלישי, אמרה שהמרפסת שלה משקיפה על מרכז פומפידו. אמרתי שהייתי שמחה לראות את זה.

היא לא הזמינה אותי מיד אליה הביתה.

למחרת קבעתי פגישות עם שלושה מתוך השבעה שהשאירו את שמם. הייתי אמורה לפגוש את דלפין בשעת צהריים ליד המשרד שלה ברובע ה-12, את ז'אן לקפה בקפטריה של האוניברסיטה שבה הוא מלמד, את עמנואל בבית קפה ליד ביתו. הוא גר עדיין עם הוריו, התברר לי.

השבוע עבר במהירות. בכל בוקר מילאתי את המחשב במלל, שמרתי את קובצי הראיונות, כתבתי הערות על הנקודות המרכזיות שעלו בכל ריאיון. בכל ערב נפגשתי עם מישל במסעדה אחרת. היה קשה להתנתק ממנה. הייתי מורגלת להעביר ימים שלמים בארכיונים חסרי אוויר, מלאי אבק, בצפייה אין סופית בתוכן מהטריטוריה שנשמר ברשת. לא הייתי מורגלת במחקר שדה, בראיונות שפוזרים על פני אחת הערים היפות בעולם. ידעתי שאהיה פרודוקטיבית יותר אם אשאר במלון שלי בלילות, אעבוד. אבל לא יכולתי להתנגד. בכל ערב היא לקחה אותי לאזור אחר, הובילה אותי בין הרחובות, סיפרה לי על ההיסטוריה של האזור, על ההיסטוריה של צרפת, על ההפיכה של ארבעים ואחת, על הקמת הכיפות וחלוקת הערים לפי התקדמות המים, השרפות, המהגרים.

הבית שלה היה קטן אבל מעוצב בטוב טעם, והנוף מהמרפסת היה מרהיב. היה אפשר לראות לא רק את מרכז פומפידו אלא גם את הנהר, וכשהסתכלתי למעלה היה אפשר לראות את הכוכבים ואת שיפוע הכיפה. בלילה האחרון לפני הטיסה חזרה נשארתי לישון אצלה. תכננתי לבוא בקיץ שוב, לפסטיבל. התאריכים כבר נקבעו. אמרנו שנדבר קצת קודם. לא רציתי להבטיח יותר מזה. השגרה בניו יורק, נטשה ואליסון – ידעתי שלא אדבר אתה אלא בהקשר למחקר.

חזרתי לניו יורק. נטשה ואליסון חיכו לי בבית. התגעגעתי הביתה. התגעגעתי אליהן. לא התגעגעתי לניו יורק, למזג האוויר, לרעש. סיפרתי להן על מישל, על הקבוצה, על המחשבות שהסתובבו לי בראש. למחרת כבר התייצבתי במשרד. הכתיבה התקדמה בקצב שלא זכרתי מאז כתיבת הדוקטורט. גללתי על פני ספרות שחקרה את עלייתה המחודשת של היידיש ונפילתה כמה שנים מאוחר יותר. ערכתי השוואה בין שני המקרים, הקבוצה ומרכז היידיש שקם בפריז בשנות השלושים. סיימתי מאמר שלם בימים ספורים. התחלתי להתרגש מעניין הפסטיבל. חשבתי שיהיה שם די חומר לכתב יד שיוכל אולי אפילו להפוך

לספר. בייחוד אם אצליח לשוחח עם הקבוצה שהייתה אמורה לקום בפולין. עברו שש שנים מאז פרסום הספר הקודם שלי. הלחץ מלמעלה החל להתגבר.

הייתי צריכה את מישל כדי שתקשר אותי לאנשים אחרים, אם היא שמעה על עוד קבוצות באירופה. היא לא חזרה אליי מהר כמו שציפיתי, כתבה לי רק אחרי שלושה או ארבעה ימים. הקבוצה בפולין עוד לא התגבשה, היא כתבה, ותעדכן אותי אם תשמע על משהו שקורה במקום אחר. בינתיים הפעלתי את כל הקשרים שלי כדי לראות אם משהו דומה התארגן בארצות הברית, בקנדה. לא מצאתי דבר.

לאחר שכנועים מרובים, הקתדרה אישרה לי נקודות פחמן לנסיעה בקיץ. אליסון ונטשה לקחו חופש גם הן. ניצלנו את כל הנקודות שהיו לנו, ובנוסף שילמנו קנס על כניסה לאוברדרפט, אבל בסופו של דבר היו בידינו הכרטיסים. תכננו להתחיל בלונדון ומשם לקחת רכבת לפריז. אחרי הפסטיבל הזמנו רכבת לרומא. כתבתי למישל שאגיע בוודאות לפסטיבל. היא לא ענתה. היינו ביוני, חודש וחצי לפני. חיכיתי למענה. ניסיתי להיות סבלנית. אחרי שבוע סיפרתי לאליסון ונטשה על ההתמהמהות בתשובה.

"את חושבת שזה קשור לזה ששברת את הלב שלה?" שאלה נטשה, ואליסון פרצה בצחוק. עמדנו במטבח, הכנתי לנו ארוחת ערב. הבטתי בשתיהן צוחקות, הנחתי את הסכין, את הירקות.

"אני רצינית", אמרתי. "בלי מישל אין לי שום פרטים על הפסטיבל, אני אפילו לא יודעת איפה הוא מתקיים."

"את יודעת איפה היא גרה, מקסימום נארום לה ברחוב." נטשה אמרה, לא מסוגלת להיות רצינית. במחאה לקחתי ממנה את כוס היין שלה. הרחקתי אותה לצד השני של המטבח, ליד המקרר. הן החליפו ביניהן מבטים. אליסון הקיפה את האי שבמטבח, חיבקה אותי מאחור. "הכול יהיה בסדר," היא נישקה אותי על העורף, "חכי עוד שבוע ותשלחי עוד הודעה. אולי היא בחופשה, אולי קרה משהו במשפחה שלה." מצדו השני של האי נטשה הנהגה, הפסיקה לצחוק.

"לא יהיה ספר בלי זה, וכבר קיבלתי תקציב ויצרתי קשר עם הוצאה. זה יהיה ממש מביך אם פשוט אאבד קשר לשדה." איכשהו הצלחתי לא לחשוב על זה. בכל פעם שפתחתי את המחשב ניסיתי לא להילחץ מהעדר התשובה. אמרתי לעצמי שאם היא לא תענה, אפנה לאחרים, לז'אן, לעמנואל, לז'ולי. אחרי שבוע כתבתי לה שוב.

"היי מריאנה, מצטערת שלקח לי כל כך הרבה זמן לענות," ההודעה שקיבלתי ממנה הייתה מפתיעה: "הקבוצה התפרקה במרץ. האנשים הפסיקו לבוא. אני מניחה שהם לא היו מחויבים מספיק. פעמיים ארגנתי מפגש וחיכיתי לבד באולם. פעם אחת רק עמנואל הגיע, בפעם השנייה אף אחד." במצב הזה, היא כתבה, מובן שלא יכלו לארגן פסטיבל. "אולי זה היה יומרני מדי, פסטיבל שלם", היא הוסיפה.

"בכל מקרה, אני מאחלת לך הצלחה ומקווה שאין לזה השפעה ישירה על המחקר שלך, או על הנסיעה המתוכננת לפריז. אני אשמח להיפגש בכל מקרה."

"מה עם פולין?" כתבתי לה בתשובה, לא מאמינה שככה הקבוצה קמה ונפלה, רחוק ממני, בלי שהייתה לי שום יכולת להשפיע על העניינים. ידעתי שמבחינה אתית אסור לי להשפיע על השדה, אבל לא אשקר, המחשבה חלפה בראשי.

"אין פולין" היא כתבה, הפעם הגיבה תוך כמה שעות. אף קבוצה לא קמה. היה מישהו אחד והוא קצת הגזים בתיאור מספר המשתתפים שחשב שיגיעו למפגש. שוב בהצלחה, היא כתבה לי גם במייל השני. ואחר הוסיפה, בעברית: "היה טוב, וטוב שהיה." היה עליי לתקן את המאמר שכבר שלחתי, שהתקבל לכתב עת נחשב לבלשנות חברתית. לא רציתי. לא רציתי לכתוב להם שהמאמר הוא שטויות. ששום דבר ממה שתיארתי לא באמת קורה. אבל ידעתי שהביקורת תגיע. הייתי צריכה לשנות את כל המסגרת: המבוא, הסיכום, הרשמים. כעסתי על מישל. איך היא יכלה להציג לי את הקבוצה ככה, לברבר לי על פסטיבל, על פולין. להונות אותי.

נסענו ללונדון. הכיפה שלהם הייתה כמו שלנו והקיץ שלהם היה כמו שלנו. בפריז עדיין היה אביב. הפעם לא אהבתי את זה בכלל. התעלמתי מהרובע השלישי. אמרתי לנטשה ואליסון שאנחנו הולכות מסביב לו, לא עוצרות בפומפידו. ברומא איכשהו הצלחתי לשחרר את הכעס ואת האכזבה. הייתי צריכה למצוא רעיון חדש למחקר. לחזור לשיממון של הרשת, ארכיונים של אנשים מתים ושפה שנעלמה. לחזור לחפש משהו מעניין מספיק לכתוב עליו. חזרנו הביתה. התחלנו לצבור נקודות פחמן חדשות. היו דברים אחרים להתמקד בהם חוץ מעבודה.